

Het verhaal van de nieuwe arbeidsmoraal

Willem Trommel

VANAF DE ZIJLIJN

Werk, werk, werk. Ik geef toe, ook ik heb deze mantra meegeprevelde, toen hij een decennium geleden door paars werd omarmd. Het bekte lekker en het leek bovendien hoognodig. Het 'actieve draagvlak' onder de verzorgingsstaat dreigde te bezwijken. Er stonden te veel mensen langs de kant, vrouwen die wel wilden maar niet konden, ouderen die massaal het arbeidsproces de rug toekeerden. En ondertussen denderden we af op het fatale aantal van een miljoen arbeidsongeschikten.

We weten wat er nadien is gebeurd. Er werden behoorlijke resultaten geboekt, het tij keerde, maar paars werd mede dankzij Pim alsnog terzijde geschoven. Merkwaardig genoeg heeft dit inmiddels een sociaal-economisch beleid opgeleverd dat paarser oogt dan ooit. Werken is tot het allerhoogste goed verheven: wie kan, die moet. Er is echter een belangrijk verschil met wat paars voor ogen stond. Niet langer vormt de houdbaarheid van de verzorgingsstaat het belangrijkste doel van het activeringsbeleid. Het is eerder andersom: de verzorgingsstaat moet wijken, omdat ze ons de lust tot werken zou ontnemen.

En dat is kennelijk heel erg. Ouderen moeten tegen heug en meug door, jonge ongehuwde moeders worden de arbeidsmarkt opgedreven, werkloze arbeidsongeschikten naar de bijstand verwezen. De nieuwe arbeidsmoraal

is tamelijk rigide. Het lijkt warempel wel of Balkenende en de zijnen niet zullen rusten voordat ook de laatste restjes arbeidsvermogen in ons land zijn opgespoord en aangesproken. Wie niet meedoet, al is het maar op halve kracht en tegen een schamel loon, wordt afgeschilderd als luiwammes of deserteur.

Wat is hier gaande? Het is nog niet eens zo lang geleden dat we er hele andere visioenen op na hielden. Halverwege de jaren tachtig stonden we aan de vooravond van een nieuwe technologische revolutie, die ons niets minder dan de 'vrijetijdssamenleving' zou brengen. Computergestuurde robots en andere intelligente systemen bleken in staat ons heel veel werk uit handen te nemen. Het rijk der vrijheid lonkte en *jobless growth* was het motto. We zouden misschien niet slapend rijk worden, maar erg druk met werken zouden we het ook niet meer hebben, we hadden wel leukere dingen te doen. Onze enige zorg was nog het resterende werk eerlijk te verdelen.

En zie ons dan nu eens, in steeds grotere getale, jakkeren en jagen. In een vlammend manifest, dat 125 jaar geleden voor het eerst werd gepubliceerd, wees Paul Lafarque al op dit perverse effect van de technologie: 'Naarmate de machine wordt vervolmaakt..., verdubbelt de arbeider zijn ijver, alsof hij wil

wedijveren met de machine'. Lafarque moest van deze tempodwang niets hebben en noemde zijn manifest dan ook toepasselijk 'Het Recht op Luiheid', een titel die overigens ook bedoeld was als provocatie aan zijn schoonvader, ene Karl Marx.

Marx had aan de arbeid inderdaad een centrale plaats in zijn denken gegeven, maar daarmee had hij ook als eerste de wetten van het kapitalisme weten te doorgronden. Voor hem was er weinig raadselachtigs aan het opjagende effect van mechanisering. Hij betoogde dat de kapitalist, vanuit een oneindige geeuwonger naar winst, zijn investeringen in technologie zo snel mogelijk wil terugverdienen en dus de bedrijfstijd van zijn machines zal verlengen. Dit leidt eerst tot lange en slopende werkdagen, maar vervolgens tot overproductie en afzetcrises en dus tot perioden van massawerkloosheid. Waarna het spel opnieuw begint: de kapitalist gaat koortsachtig op zoek naar weer nieuwe afzetmogelijkheden, investeringen en goedkope arbeidskracht, totdat de grenzen van expansie en uitbuiting zijn bereikt, en het systeem ineens stort.

Althans, dat dachten en hoopten de marxisten, die niet hadden gerekend met de komst van een welhaast geniaal antwoord op dit scenario van zelfvernietiging: het gebruik van de opbrengsten van productiviteitsverbetering voor collectieve sociale doelen. Deze vondst bracht ons de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat legde de ongebreidelde expansiedrift aan banden en matigde zo de crisistendities in het kapitalisme. Ze maakte een eind aan het ongelimiteerde gebruik van de loonarbeid en wierp de werkenden tal van zekerheden in de schoot. Tijdsbeleid was daarbij essentieel. Niet alleen werden de arbeidstijden beperkt, ook ontstond uitzicht op een min of meer stabiel en voorspelbaar arbeidsleven, met een gering werkloosheidsrisico en een vaste pensioendatum.

De sleutelvraag is nu: is dit medicijn uitgewerkt? Is het streven naar weer nieuwe productiviteitsverbeteringen een doodlopende weg geworden en is daarmee dan ook de pacificatie van het conflict tussen arbeid en kapitaal een fictie geworden? In ons land heeft de econoom Kleinknecht er bij herhaling op gewezen dat juist in het streven naar innovatie en arbeidsproductiviteitsverbetering de kracht schuilt van de Nederlandse economie. Steeds meer commentatoren zeggen het hem inmiddels na: het heeft weinig zin de concurrentie aan te gaan met lage-lonen-landen, we moeten het hebben van ons technologisch vernuft en derhalve vooral daarin krachtig investeren. Zo bezien moet de strategie van de huidige regeringscoalitie als desastreus worden aangemerkt. Zeker, de dames en heren van het kabinet hebben de mond vol van de kenniseconomie, maar nimmer wordt de daad bij het woord gevoegd. Het is holle retoriek, zoals recent weer is gebleken uit de verwickelingen rond het innovatieplatform: met veel bombarie gepresenteerd, maar nu al een krachteloos lichaam dat door niemand meer serieus wordt genomen. Als puntje bij paaltje komt, blijft deze regering majoreren op het verhogen van de arbeidsdeelname. Meer werken, langer werken, harder werken. Vanwaar toch deze halsstarrigheid? We zouden het eenvoudigweg als domheid kunnen afdoen of als christelijk moralisme in een nieuw jasje. Wellicht menen de mannenbroeders Balkenende en De Geus oprecht dat ledigheid de grootste vloek van deze tijd is. Wellicht zien zij in de arbeidsdeelname de ideale remedie tegen het bederf van onze burgerlijke waarden en normen. Het zou zomaar kunnen. Toch denk ik dat er andere en betere verklaringen zijn aan te dragen voor die hernieuwde preoccupatie met arbeidsparticipatie. Ik bespreek er twee.

Om te beginnen stel ik vast dat de observatie van Paul Lafarque actueel is dan ooit: we worden opgejaagd door de technologie. De grens tussen arbeid en vrije tijd is door de opmars van ict-technieken voor steeds meer mensen diffuus geworden. Werkplek en privé-domein raken fysiek geïntegreerd, vitale informatiestromen kunnen ons 24 uur per dag bereiken en relevante arbeidshandelingen ieder moment van de dag worden uitgevoerd. De ongeduldig knipperende cursor maant daarbij tot spoed, het werk is nooit meer echt af. Hoewel deze nieuwe gesel lijkt te vragen om een herhaling van het oude recept – adequaat tijdsbeleid en herverdeling van werk – ligt dit thans niet zo eenvoudig meer. Bedacht moet worden dat de huidige ‘tempocratie’, anders dan in de tijd van Lafarque, niet wordt afgedwongen door een met zweep en stopwatch gewappende fabriekseigenaar. Het is de werkende zelf die de productiemiddelen in huis haalt en beheert, en zich vervolgens steeds hogere prestatienormen oplegt, deels uit verantwoordelijkheidsgevoel, deels vanuit een vage angst voor baanverlies.

Het resultaat is een tamelijk ingewikkelde beleidspuzzel. Zo is het allereerst de vraag of tijdsbeleid nog helpt. Al bepalen we de officiële werkweek op 32 uur, de nerveuze ploeteraar zal zich er niet door laten afremmen. Dit zou ervoor pleiten om dan maar via andere beleidsinterventies te komen tot een meer ontspannen arbeidsklimaat. Tegenwoordig valt dan al snel de modieuze term ‘levensloopregeling’. Maar afgezien van het feit dat zelden duidelijk wordt gemaakt wat zo’n regeling zou moeten behelzen, dus op welke problematiek zo’n regeling nu eigenlijk een antwoord zou moeten geven – ik kom hier aanstonds nog op terug –, speelt een nog wezenlijker probleem. Nieuw sociaal beleid is alleen haalbaar en betaalbaar als onomstotelijk vaststaat wat we ons kunnen permitteren. Zeker moet zijn dat door slim ict-gebruik daadwerkelijk productiviteits-

winsten zijn te behalen. Hier wringt de schoen: juist omdat er zoveel ‘verborgen arbeidsuren’ worden gemaakt, valt niet uit te sluiten dat het nationaal product steeds meer berust op hard werken in plaats van slim werken, dus op al die extra, niet geregistreerde arbeidsinspanningen.

Dit, althans, is de angst die de coalitie in z’n greep lijkt te houden en tot het vermaledijde participatiebeleid aanzet. Het is allemaal nogal paradoxaal: des te meer u en ik ons best doen ook buiten werktijd mee te komen met de kenniseconomie, des te sterker groeit het politieke geloof dat dit ook daadwerkelijk noodzaak is. Terwijl veel werkenden juist toe zijn aan een verlichting van het arbeidsregime, wordt de tempodwang tot norm verheven en de arbeidsmoraal keer op keer aangescherpt.

Valt deze vicieuze cirkel misschien nog wel te doorbreken, dit wordt al lastiger als we een tweede overweging in de analyse betrekken: zijn we eigenlijk nog wel de economie die we ooit waren? Met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat – en de daarmee samenhangende processen van individualisering en emancipatie – zijn mensen geleidelijk ook anders over arbeid gaan denken. Steeds vaker ging men de arbeidsdeelname beschouwen als belangrijkste, zo niet enige sleutel tot persoonlijke groei en zelfontplooiing. Deze ideologie heeft een opmerkelijk effect op de structuur van de economie. Dit effect bestaat uit een snel voortschrijdende uitbesteding van activiteiten die voorheen buiten de arbeidsmarkt om werden verzorgd: opvang en opvoeding van kinderen, voedselbereiding, vermaak en ontspanning, onderlinge zorgverlening. Uit dit proces van ‘commodificatie’ is inmiddels een omvangrijke sector van (persoonlijke) dienstverlening opgebloeid, mede ter ondersteuning van de groeiende groep burgers die prioriteit aan de arbeidsdeelname geeft. Bedacht moet nu worden dat het hierbij om economische

activiteiten gaat die bijzonder arbeidsintensief en veelal laagproductief van karakter zijn. De sector heeft daarom heel veel en liefst niet al te dure handen nodig. Met andere woorden, wat begon als positieve keuze voor arbeidsdeelname lijkt onbedoeld in participatiedwang uit te monden, inclusief de pleidooien voor loonsverlaging en sterkere arbeidsprikkelers.

Met andere woorden, er schuilt wel degelijk een verhaal achter de nieuwe arbeidsmoraal. Maar hoe overtuigend is dat verhaal? Waar het de hoogproductieve sectoren betreft, lijkt vooral sprake van een door angst gegeneerde *self-fulfilling prophecy*. Een groot probleem is dat de politiek geen enkele interesse toont in de noden van de kennis-samenleving. Er bestaat nauwelijks inzicht in de wijze waarop arbeid en privéleven zijn gaan interfereren, laat staan in de manier waarop dit een informele arbeidsmarkt van gejaagde kenniswerkers heeft opgeleverd. Zonder grondige kennis van deze schaduw-wereld blijven voorstellen voor levensloop-regelingen steken in geneuzel en blijven we in het ongewisse over de werkelijke toegevoegde waarde van ict-technieken. En dus blijft ook de angst regeren en de roep om arbeidsparticipatie voortduren. Hoe zit dit met de arbeidsintensieve sectoren? Is hier de preoccupatie met arbeidsdeelname niet alleszins redelijk? Allereerst stel ik vast dat voortzetting van het huidige beleid uiteindelijk zal leiden tot een scherpe tweedeling tussen werkenden in laag- en hoogproductieve sectoren. Terwijl de eerste groep eindeloos wordt geprikkeld om zich tot het uiterste te geven – en het in dat kader met steeds minder sociale zekerheid moet doen – beschikt de tweede ruimschoots over eigen middelen om zich desgewenst een uitweg uit het arbeidsleven te veroorloven. In die zin is de nieuwe arbeidsmoraal bovenal een dubbele moraal, zoals dat ook het geval was in de tijd van Lafarque: 'En aan

welke mensen verschaft de kapitalistische slavernij vrije tijd? Aan de Rothschilds, de Schneiders's, aan een mevrouw Boucicaut, nutteloze en schadelijke lieden, slaven van hun ondeugden...'

Of premier Balkenende als slaaf van zijn ondeugden moet worden aangemerkt, laat ik hier maar in het midden. Wel komt het me nogal huichelachtig voor om bij voortdoring te hameren op het belang van onderlinge zorgzaamheid en herstel van het 'maatschappelijk verband', terwijl tegelijkertijd de commodificatie van vrijwel alle maatschappelijke activiteiten volop wordt bepleit. Waar-mee ik niet wil zeggen dat we hem aan zijn ideologische oproep zouden moeten houden. De markt van laagproductieve diensten is niet meer weg te denken en voor velen bittere noodzaak geworden. Waar het evenwel aan schort, is besef van het feit dat zelfs de meest geavanceerde kenniseconomie mede drijft op de inzet van de tallozen die dagelijks hun persoonlijke diensten aanbieden. Wie 'maatschappelijke samenhang' zoekt, in deze wederzijdse afhankelijkheid kan ze gevonden worden.

Een vrijetijdssamenleving is wellicht wat hoog gegrepen, maar een wat meer ontspannen arbeidsklimaat is toch niet teveel gevraagd. Mijn advies aan dit kabinet: vergeet uw bange verhaal over de arbeidsmoraal, zorg nu eerst eens dat u de feiten over de kennisintensieve arbeidsmarkt leert kennen en kom dan eens terug met werkelijk innovatief sociaal beleid; stop ook met die blinde aanval op de sociale zekerheid, die vooral de onderkant van de arbeidsmarkt zal treffen, en doe constructieve voorstellen voor nieuwe solidariteitsverhoudingen tussen de laag- en hoogproductieve delen van de arbeidsmarkt. Het zou een mooie bijdrage zijn aan de sociale cohesie in dit land.

Dr. W. Trommel is universitair hoofddocent bestuurs-sociologie aan de Universiteit van Enschede.